

Сафонова В. Є.
Інституту вищої освіти АПН України

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СУСПІЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ

В статті проведений економічний аналіз вищої освіти як суспільного феномену. Більш детально розглядаються специфічні особливості вищої освіти як суспільного блага.

Сучасна складна економічна ситуація в Україні зумовлює особливу актуальність дослідження проблем досягнення сталого соціально-економічного розвитку країни, в якості одного з реальних чинників якого в сучасному світі розглядається вища освіта, як сфера надзвичайно важливої соціально-економічної діяльності. Вища освіта – це дуже специфічна сфера суспільної діяльності, що відноситься до нематеріального, духовного виробництва. Вже в цьому закладена суперечність: з одного боку – це сфера, призначенням якої виступає збереження і збагачення суми знань, якими володіє суспільство, духовний розвиток людини, культури. З другого, – ця сфера в умовах ринкової економіки функціонує, також як і інші сфери, на економічних засадах, потребує своєї вартісної рахунковості. І навіть державний характер фінансування, хоч і обмежує, але не усуває її необхідність.

Саме цією обставиною зумовлена актуальність постановки питання про проведення економічного аналізу освіти як суспільного феномену, що передбачає необхідність з'ясування властивостей результатів, які продукуються галуззю освіти.

Дослідження економічних проблем освіти пов'язуються з іменами таких вчених, О. Анчишкін, О. Дайновський, С. Джалалов, В. Марцинкевич, В. Жамін, Є. Жильцов, С. Костанян, В. Єрошин, С. Зарецкая, М. Хроменков, В. Щетинін, Б. Рябушкін, Л. Якобсон та ін. Серед основних досягнень російської наукової школи слід назвати: обґрунтування важливості цієї сфери наукових досліджень, значний внесок у дослідження проблем економічної ефективності освітньої діяльності.

Зростання значення освіти в процесі відтворення людського фактору знайшло своє відображення в працях багатьох українських вчених. Проблеми підготовки кваліфікованої робочої сили як важливої частини досліджень закономірностей функціонування ринку праці розглядаються в роботах таких вчених, як Л. Безчасний, Д. Богиня, М. Долішній, М. Шаленко, В. Куценко та ін. Питання економіки та управління системою вищої освіти знайшли відображення в працях В. Лугового, В. Боброва, В. Кременя, І. Вакарчука, М. Степка. Дослідження проблем функціонування галузей невиробничої сфери, у тому числі і вищої освіти, розвитку ринку освітніх послуг здійснені в працях В. Андрущенко, М. Згуровського, Я. Болюбаша, В. Новикова, Г. Оганяна, В. Юхименко. Аналіз джерельної бази показав, що вища освіта перетворилася в широкомасштабну сферу діяльності з власним економічним механізмом функціонування. Одночасно росте визначення освіти в якості важливого чинника та суспільного феномену, що впливає на природу економічних процесів в суспільстві. Фактор освіти враховується в багатьох концепціях як важлива складова процесу економічного зростання і навіть як визначальний фактор. Тому в процесі обговорення проблем факторів та рушійних сил економічного розвитку все більш вагомим положення займає дослідження ролі, яку відіграє виробництво знань в процесі

економічного зростання.

Ціль і завдання дослідження.

Основною ціллю дослідження є аналіз вищої освіти як суспільного феномену.

Для реалізації поставленої цілі необхідно розв'язати наступні завдання: розглянути характеристику освітніх послуг як товару у випадку виробництва їх як суспільного блага; визначити специфічні особливості вищої освіти як суспільного блага.

Відомо, що в умовах ринкового господарства результатом економічної діяльності виступає товар – продукт праці, призначений для обміну. Виробництво і постачання освітньої продукції має товарний характер в дуже обмеженій мірі, і це має місце тільки тоді, коли освіта здобувається повністю на платній основі. В усіх інших випадках для розкриття змісту того, що продукується, більше підходить поняття “блага”. Благо не обов'язково є результатом праці людини (наприклад, навколишнє природне середовище), але має велике значення для життєдіяльності окремої людини і суспільства в цілому. З приводу реалізації благ в суспільстві починають виникати соціально-економічні відносини. Таким чином, виробництво і постачання освітніх послуг може здійснюватися в товарній та нетоварній формах [2]: 1) – процес підготовки соціально свідомих громадян та кваліфікованих працівників для потреб сучасного виробництва передбачає необхідність існування такої системи освіти, яка була б реально доступна всьому населенню. В цьому аспекті освіта виступає як суспільне благо і передбачає переважно нетоварні або обмежено товарні форми реалізації; 2) – продукування освітніх послуг як сфера комерційної діяльності передбачає товарний характер реалізації.

Взагалі частіше всього виділяють такі види благ [9]: приватні блага, змішані та суспільні. Переважна більшість благ є приватними, це власне і є товари, вони, як правило, розподіляються на індивідуальній основі. Споживання їх однією особою веде до зменшення споживання їх іншими людьми. Споживання приватного товару виключає споживання його іншою особою, і вигоди від цього споживання достаються лише приватному власнику. Для розподілу цих благ більше всього підходить ціновий механізм, що пов'язує виробників приватних благ (обсяги виробництва, асортимент продукції, якість тощо) і споживачів (їх смаки, уподобання, платоспроможний попит).

Суспільні блага задовольняють суспільні потреби всього суспільства, вони споживаються всіма членами суспільства приблизно порівну, їх споживання недоцільно й важко практично обмежити, адже це може бути небажано з точки зору ефективної пропозиції цих благ. Наведені вище особливості суспільних благ можуть бути названі як несуперництво в споживанні та невиключеність. Споживачі не конкурують за доступ до споживання, тому що збільшення їхньої кількості не впливає суттєво на якість блага, що достається кожному окремому споживачу. Невиключеність означає, що виробник цього блага не може виключити з його споживання одного або частину споживачів, він не має реального вибору: надавати це благо тим, хто платить, чи всім бажаючим. Постачальник суспільного блага не зможе індивідуалізувати свої взаємовідносини стосовно кожного споживача.

Ще однією причиною віднесення деяких сфер виробництва товарів та послуг до суспільних благ виступає так звана інформаційна асиметрія. В умовах ринку досконалої конкуренції всі суб'єкти ринкових відносин мають необмежений і безкоштовний доступ до будь-якої необхідної їм інформації. Неповна інформація, як правило, звужує можливості ефективного використання ресурсів, зумовлює неадекватну й неоптимальну

поведінку продавців та покупців. Однак, ринки деяких товарів та послуг характеризуються вкрай нерівномірним розподілом інформації, необхідної для прийняття рішень про купівлю та продаж. При наявності інформаційної асиметрії важлива для здійснення угоди інформація знаходиться в переважному розпорядженні одного з її учасників. Внаслідок відсутності повної інформації, у випадку інформаційної асиметрії, споживач не може захистити свої інтереси за допомогою ринкових механізмів. Це можливо зробити тільки через суспільні механізми управління [5].

Змішані блага мають ознаки як приватних, так і суспільних. Це пов'язане з тим, що споживчі властивості (якості) суспільних благ можуть проявлятися з різною інтенсивністю. Вища освіта за своїм характером, як на нашу думку, має ознаки змішаного блага. З одного боку, вища освіта відноситься до тих благ, витрати на постачання яких достатньо великі. Виробництво таких благ як приватних може зменшити їх загальний обсяг та ефективність їхнього розподілу серед споживачів. Саме тому вища освіта відноситься до тих благ, які переважно постачаються суспільством. З іншого боку, попит громадян на вищу освіту, як правило, значно перевищує можливості освітньої системи. Попит може бути більшим в загальному обсязі – число бажаючих вступити у вищі навчальні заклади є набагато вищим, ніж можуть прийняти всі вузи. Також попит може бути значною мірою диверсифікований і тому не збігатися з пропозицією – батьки можуть бажати якіснішої та ґрунтовнішої освіченості для своїх дітей. В такому разі можливе надання вищої освіти як приватного блага, за допомогою встановлення плати за таку послугу. Існування приватних навчальних закладів є сьогодні реальністю в більшості країн світу, хоча загальна кількість їх значною мірою варіює.

Варто відмітити, що хоч вища освіта і відноситься до змішаних суспільних благ, за своєю споживчою властивістю вона є особливим благом, має особливі достоїнства. Вища освіта продукує дуже значні позитивні екстерналії для всього суспільства і для кожного громадянина, що зумовлює необхідність її суспільного фінансування. Саме тому визначення міри та співвідношення державних і приватних форм фінансування повинно відбуватися не тільки виходячи з позицій економічної доцільності та прибутковості, важливо керуватися також політичними та соціальними цілями [8].

Забезпечення державою населення цим суспільним благом потребує розв'язання ряду проблем: по-перше, визначення обсягів його виробництва та, по-друге, досягнення суттєвої ефективності у діяльності держави стосовно цієї сфери. Що ж до кількісних параметрів виробництва, то безкоштовне забезпечення державою ще не означає необмеженого надання цього блага до споживання. Це може провокувати надмірне споживання і як наслідок — призвести до погіршення якості цього блага. Відносно ж освіти, то необмежений доступ можливий скоріш за все на рівні початкової і середньої освіти, і є навіть обов'язковим. На рівні ж вищої освіти держава не може не бути гарантом її для всіх випускників середньої школи і бажаючих отримати вищу ступінь освіченості.

Повертаючись до проблеми необхідності обмеження доступу до блага, то практично це може здійснюватися за допомогою цін та конкурсного відбору. Встановлення ціни на приватне благо, що забезпечується державою, має на меті обмежити доступ до нього. Ця ціна буде нижчою, ніж ціна приватного виробництва. Додатковим стимулом встановлення ціни, наприклад, на навчання в державному

вищому навчальному закладі, може бути залучення фінансових коштів з метою підвищення ефективності функціонування закладу освіти. Одним із методів дозування товарів є відбірковість. Доступ до вищої освіти здійснюється шляхом відбору за успішність по закінченню середньої школи та на основі тестування.

Зазначимо при цьому, що ресурси державного сектору, котрі ідуть на фінансування суспільних благ, не є безмежними. Ці видатки обов'язково потребують своєї рахунковості. При їх здійсненні неодмінно присутні міркування ефективності та справедливості розподілу. Не слід упускати й такий момент в аналізі руху суспільних благ до споживача. Ефективне виробництво суспільних благ державою здійснюється за рахунок податкових надходжень. Це означає, що споживачі “жертвують”, так би мовити, якоюсь частиною одержуваних приватних благ з тим, щоб отримати певну частину суспільних благ, частку “суспільного пирога”. З точки зору споживачів ефективне виробництво буде означати рівновагу між кривою попиту на суспільне благо з урахуванням тієї податкової ціни, за яку згодні платити споживачі, та кривої пропозиції даного суспільного блага.

З точки зору суспільства, ефективність виробництва суспільних благ тісно пов'язана з проблемою розподілу. Взагалі ефективний рівень видатків на суспільні товари істотно залежить від розподілу доходів в суспільстві. Будь-які зрушення в розподілі доходів супроводжуватимуться відповідними змінами в рівні ефективності виробництва суспільних благ [2].

Характеристика освітніх послуг як товару у випадках виробництва їх як приватного, так і суспільного блага має свою специфіку. Логічним буде здійснити аналіз згідно властивостей товару, котрі, як відомо, такі: вартість і споживна вартість.

Вартість – величина затраченої праці на підготовку освічених громадян. Величина асигнувань і реальних витрат на вищу освіту (загалом і по кожному конкретному рівню і типу) є дуже важливим показником в обох випадках. Витрати на підготовку спеціалістів певного ступеня можуть збігатися в державному і приватному секторах, а може і ні, причому в будь-який бік. Також важливо те, яку роль відіграють витрати в загальному механізмі функціонування. При виробництві товару з метою одержання додаткової вартості, суттєвий момент складає окупність цих витрат, тобто важливим є їх врахування та раціоналізація. При організації вищої освіти як суспільного товару величина витрат не є орієнтиром для отримання прибутку, але це не означає, що не повинно ставитися питання про ефективність використання цих витрат. Саме тому зараз дуже актуальним питанням є організація, налагодження системи ефективного менеджменту освіти як на рівні окремого закладу, так і на рівні всієї системи.

Категорія вартості, одна з найскладніших та суперечливих в економічній теорії, має певні складності і стосовно освітньої продукції. Історично ця категорія виникла відносно виробництва матеріальних благ та послуг. Проявитися ця категорія може у відносинах між економічними суб'єктами, або співучасниками: виробниками, продавцями, покупцями, споживачами тощо. Для виробника будь-якого товару вартість виражена в конкретній грошовій сумі видатків на заробітну плату, матеріальні та капітальні ресурси плюс додаткова вартість [6].

Деякі концепції відійшли від категорії вартості і розглядають “цінність” та “прямі виробничі витрати”. Наприклад, А. Маршалл розрізняє реальну цінність, що характеризує всі дії і “жертви” економічних суб'єктів, які необхідні для виробництва

товарів і послуг, та витрати, зроблені у формі платежів власникам факторів виробництва [3].

Поширена в західній економічній науці концепція альтернативної вартості означає, що повсюдно економічне життя будь-якого товару завжди є вибором альтернати і що вартість будь-якого вибору має відбиватися в показниках “втрачених можливостей” при досягненні альтернативи.

Для споживача грошова вартість товару чи послуги є певним фінансовим еквівалентом реальної вартості для продавця. Внаслідок існування “ланцюга” економічних співучасників, починаючи від власника чи першого виробника і закінчуючи кінцевим споживачем, економічна логіка і закони поведінки диктують, що вартість для будь-якого даного співучасника завжди рівна чи вища, ніж вартість для співучасників вище по лінії, та рівня чи менше вартості для співучасників нижче по лінії. Галузь вищої освіти, як виробник послуги “освіта” і як будь-яка інша сфера діяльності, теоретично також задіює категорію вартості. Однак, специфіка цієї галузі зумовлює деякі труднощі при визначенні вартості освітньої продукції, внутрішньо властиві самій суспільній природі освітньої діяльності. Перша складність полягає в тому, як визначити (і кількісно, і якісно) виробництво вищої освіти. Надалі обчислення вартості передбачає встановлення економічних агентів, пов’язаних з освітою. І головна складність впливає з того факту, що вища освіта має характер суспільного блага.

По аналогії з іншими сферами економічної діяльності можна вважати, що діяльність вищої освіти полягає у виробництві послуг, зумовлених соціальною метою національної освітньої системи. Але ця мета може визначатися як внутрішніми цілями системи освіти, так і зовнішніми – які ставить суспільство для забезпечення свого сталого і добре збалансованого розвитку. В першому випадку виробництво вищої освіти вимірюється головним чином кількісними показниками: чисельністю випускників, кількістю науково-педагогічних кадрів тощо. В другому – успіхами чи науковими досягненнями. Два нетотожних визначення передбачають і два різних підходи до виміру “кількості освіти”, виробленої системою. При обчисленні вартості слід чітко визначатися – йдеться про вартість виробника чи вартість споживача вищої освіти. Економічними суб’єктами суспільно-економічних відносин з виробництва освітніх послуг виступають їх виробники та споживачі. Виробниками вищої освіти можуть бути: навчальні заклади (державні і приватні), органи управління освітою. Споживачі – це студенти, а також сім’ї, які по суті є “покупцями” освіти для своїх дітей. Таким чином, можна виокремлювати: а) вартість для закладів, що виробляють освіту; б) вартість для споживачів, і особливо – для сімей.

Вартість відтворюваних освітніх послуг для вищих навчальних закладів пов’язана із бюджетом цих закладів: витрати на заробітну плату, обслуговування і ремонт будівель, запаси і амортизацію. Величина витрат для сімей включає плату за навчання, додаткові витрати на навчання (підручники, канцтовари тощо) та відповідну частку сплачених податків.

Звернемо увагу й на такий момент, що на перший погляд є не зовсім помітним. Характер вищої освіти як суспільного блага знаходить прояв у тому, що на мікрорівні, рівні сім’ї чи окремого вищого навчального закладу немає тісного зв’язку між вартістю для виробника – вищого навчального закладу – і вартістю для споживача – сім’ї. Вищий навчальний заклад сам здійснює всі реальні витрати, але кошти для цього він не

“заробляє”, а отримує з державного бюджету. Для сім’ї ж, навіть при безкоштовній вищій освіті пряма вартість може бути дуже мала або навіть нульова, а непряма – тобто сплата податків державі для фінансування тієї ж системи вищої освіти – мало залежить від того, чи є сім’я споживачем послуг освіти [5].

Оскільки бюджети вищих навчальних закладів значною мірою фінансуються населенням (через податки та оплату навчання), то на цьому рівні грошова вартість освітніх послуг для виробника і для споживача цих послуг дорівнюють одна одній. Деяку частину також складають внески підприємств, благодійних фондів та іноземна допомога. Це стосується тільки дійсних витрат, альтернативна же вартість для сімей фактично не залежить від альтернативної вартості для освітніх установ.

Як відомо, категорія вартості крім частини витрат включає і додаткову вартість, що в реальній дійсності знаходить прояв в категорії прибутку. Додаткова вартість виступає метою будь-якої комерційної діяльності. Аналогічно цьому, вона є і головним мотивом діяльності в приватних вищих навчальних закладах. Вартість продукції цих економічних агентів, безумовно, включає додаткову вартість. По ходу аналізу виникає питання: чи присутня вона в державних або інших вищих навчальних закладах, коли мова може йти про освіту як суспільне благо? Прибуток як реальна форма додаткової вартості логічно виправданий і в даному випадку. Його прояв і використання зумовлені потребами утримання і подальшого розвитку матеріально-технічної бази вищого навчального закладу, необхідністю підвищувати кваліфікацію та заохочувати викладацький склад, проводити різні заходи просвітницького заходу тощо. Державні та неприбуткові приватні навчальні заклади повинні мати в своєму розпорядженні деякі резерви для вирішення цих проблем. Але в даному випадку має бути виключена можливість зловживання, використання прибутків на особисті цілі керівництва закладів. Саме специфічним характером вищої освіти як суспільного блага пояснюється те, що державним навчальним закладам в Україні надається статус неприбуткових установ.

Отже, з вищезазначеного можемо зробити наступні **висновки**:

1. На наш погляд, доцільно визначити такий економічний суб’єкт як суспільство. Воно не є державою в нашому розумінні, а виступає як національна спільнота. Вартість освіти в такому визначенні буде означати: вартість функціонування і подальшого розвитку системи вищої освіти для всього суспільства. Виробники, продавці і споживачі послуг вищої освіти таким чином об’єднуються в одного співучасника або суб’єкта. Такий підхід до визначення вартості буде означати, що всі грошові і негрошові ресурси, які суспільство спрямовує на вищу освіту, повинні бути згруповані та калькульовані. Асигнування суспільства на вищу освіту повинні включати всі сукупні державні і приватні видатки на вищу освіту.

2. Вища освіта, як специфічна сфера діяльності, представляє інтерес для економічного аналізу в двох аспектах. По-перше, тому, що реалізація її призначення в суспільстві передбачає необхідність налагодження відповідного фінансово-економічного механізму єдності виробництва і постачання. Водночас, суспільний механізм функціонування освітньої галузі включає економічні міркування: покриття своїх видатків доходами, що зумовлює потребу в додаткових коштах і не виключає отримання прибутку; економії ресурсів, ефективніше використання коштів. По-друге, витрати на освіту населення мають продукувати природу в тому сенсі, що результати її, які полягають у підвищенні озброєності людей знаннями та інформацією, знаходять

прояв у зростанні показників активної економічної діяльності на мікро- та макрорівнях і в короткостроковому періоді, і особливо в довгочасному. Завдяки цьому витрати суспільства на вищу освіту набули специфічного значення високорентабельних інвестицій.

3. Цінність вищої освіти для суспільства в економічному аспекті представляє можливість інтерналізувати (використати на всю користь) значні вигоди, що потенційно надає процес передачі знань. Вищий рівень освіти зумовлює підвищення продуктивності праці, що має проявлятися у зростанні індивідуального доходу працівника. Чим вищий буде рівень освічення всіх зайнятих, тим більш високі потенційні можливості для зростання продуктивності праці в національній економіці, і тим більшим буде сукупний дохід суспільства.

Використані джерела:

1. Данилишин Б., Куценко В. Культурно-освітня сфера як соціальна база підтримки ринкової трансформації в Україні. – Київ, 1999. – НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України.
2. Жильцов Е. Н. Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций. – М., 1995. – 185 с.
3. Маршалл А. Принципы политической экономии. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1983. – Т. 1. – 415 с.
4. Підвищення ефективності вищої освіти – визначальний чинник зростання соціально-економічного потенціалу держави // Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки України. – К., 2006.
5. Хроменков Н. А. Образование. Человеческий фактор. Общественный прогресс. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
6. Чупрунов Д. И., Жильцов Е. Н. Экономика, организация и планирование высшего образования. – М.: Высшая школа, 1988. – 176 с.
7. Юхименко В. В. Экономическое регулирование сферы платных услуг. – К.: Наукова думка, 1992. – 102 с.
8. Яблоський В. Вища освіта України на рубежі століть. – К., 1998. – 228 с.
9. Якобсон Л. И. Экономика общественного сектора: Основы теории государственных финансов: Учебник для вузов – М.: Аспект Пресс, 1996. – 319 с.

А н н о т а ц и я

В статье проведён экономический анализ высшего образования как общественного феномена. Более детально рассматриваются специфические особенности высшего образования как общественного блага.

A n n o t a t i o n

In the article the economic analysis of higher education is conducted as the public phenomenon. More in detail the specific features of higher education are examined as a public benefit.